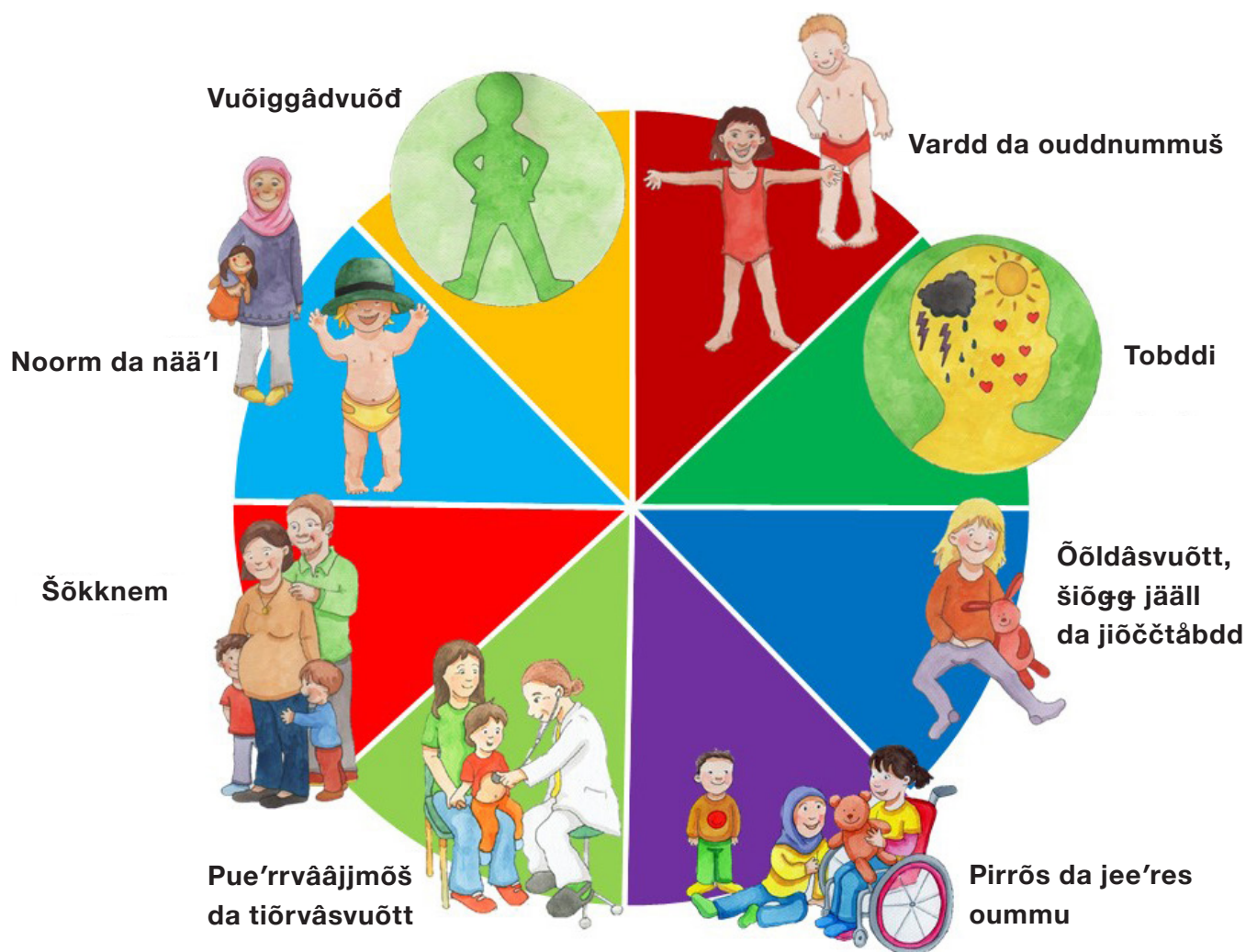

MII LIJ VARDDTOOBD- PEÂMM'MÕŠ

WHO lij meä'rtam seksuaalpeâmm'mõ'sše kääu'c ä'sšvu'vdded

Tä'st kaaunak kovvõõzz pärnai
varddtoobdpeâmm'mõõžž siiskõõzzâst

Maa'lm tiõrvâsvuõttorganisaatio WHO Euroopp vu'vddkoontâr
õlmstöđ'tti ee'jjest 2010 vuä'ppõõzz "Seksuaalpeâmm'mõõžž standard Eurooppâst".
(WHO puätt saa'nin World Health Organisation).
Tõt lij vuä'ppõs ve'rğñnii'kkid da ä'sštobddjid seksuaalpeâmm'mõõžž siiskõõzzâst
0-18-ekksaid. Vuä'ppõõzzâst čiõ'lğgeet tää'rķeld, mākam ä'sšvu'u'did da siiskõõzzid
jee'res ää'kkjooukid âlgg ta'rjjeed. Väestõliitto puk maall da materiaal vuäđđâ'vve
tâid vuä'ppõõzzid di snäätinas, tu'tķķuum tiõttu.

Varddtoobdpeâmm'mõõžžâst lie kääu'c ä'sšvu'vdded

Varddtoobdpeâmm'mõš lij veiddsõs ä'sš.
Tõõzz ko'lle kääu'c jee'res ä'sšvu'vdded,
koid fe'rttai kiõtt'tõõllâd päärnain.
Te'l peâmm'mõš lij obbvâlddsaz,
ri'jttjeei da vuä'ppõõzzi meâldlaž.

Ko kõõččmõš lij siõm päärnain,
mainstet varddtoobdpeâmm'mõõžžâst,
jeät seksuaalpeâmm'mõõžžâst.
Varddtoobdpeâmm'mõš-sää'nn kovvad pue'rben
siõm päärnai ouddnummuž da taarbid.

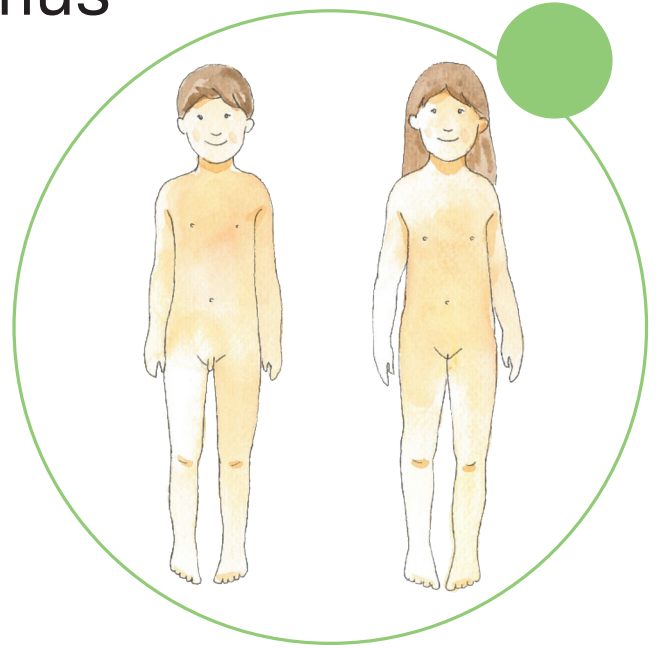
Varddtoobdpeâmm'mõõžž kääu'c ä'sšvu'vdded lie:

- 1) Vardd da ouddnummuš
- 2) Tobddi
- 3) Ōõldâsvuõtt, šioḡḡ jâill da jiõččtâbdd
- 4) Pirrõs da jee'res oummu
- 5) Pue'rrvââjjmõš da tiõrvâsvuõtt
- 6) Šõkknem
- 7) Noorm da nää'l
- 8) Vuõiggâdvuõđ

Juõ'kk ä'sšvoudda ko'lle teâđ
da tääid, koid lij šioḡḡ mätt'ted päärnže.
Mätt'tõs âlgg lee'd nâkam,
što tõt suäpp päärna ââ'kktässa.
Positiivlaž fi'ttjõõzz mätt'tummuš
kooll še varddtoobdpeâmm'mõšše
da tõn pukid ä'sšvuu'did.

1. Vardd da ouddnummuš

*Juõ'kk̃ ooumaž lij jee'resnallšem.
Päärnaž šiõhttlâätt jiijjâs va'rdde
vuõ'iğğest da lij teättvuâppai.*

Päärna ouddnummšest lij kuvddlõõzzâst
tobdstõõttmõš jiijjâs va'rdde.
Päärnaž mättâall ââ'nned vaardâs
liikkummša da tää'vtummša.
Son harjttâall lee'd õõutsââ'jest
da tåimmad nuu'bbi oummuivui'm.
Päärna â'skkee, määjjme le'be mâtmešt nârdâ.

Päärnaž lij luâdstes kuärgast vaardstes
da šiõhttlâätt tõõzz äävmiõlin.
Son vuâmmaš še, što vardd ta'rjjad šiõgg̃ miõl.
Ââ'skest ištât âärmõš, trooccmõš, nuäkkmõš,
čeäggummuš da poormõš tåbddje pue'rren.

Vaard lie määngnallšem da määng vuâkksa.
Päärna ķeä'čče tärkka oummi vaardid
da lie samai teättvuâppai vaardi jeä'rdõõzzin.
Sij miõlid ķeä'sse jeä'rdõõzz, kook õhtne
âkka, le'skķeunna da jee'res jiõččvuõdid.
Sij miõlid ķeä'sse jee'res sooggpie'li jeä'rdõõzz.
Mättat päärna ââ'nned äärvast jiijjâs vaard
di puki oummui jee'resnallšem vaardid.

Päärnai miõlid ķeä'sse še
vaard vue'zz da tõi toi'mmjummuš.
Päärnže nuu'žnķest jeällmõš di
tiss-, põškk- da puõckkää'sš lie he'rvves ää'sš.

Maainâst päärnže äävnullšeld tai luâdlaž aa'sši pirr.
Mättat, mõõk pääi'ķ vaardâst lie suu jiijjâs.
Tõid laa'vjet peittad pihttsivui'm.
Mättat še, što nuu'žnķest jeällmõ'sše kooll privattvuõtt.
Muštâl seämmast, mä'htt päärnaž vuäitt ââ'nned huõl vaardstes,
mä'htt ouddmiârkkân jiijjâs vaard põõzzât.

2. Tobddi

Päärna tåbdd viõusâs tobddjid.

Päärnaž mättââll tobddji vaaldšummuž.

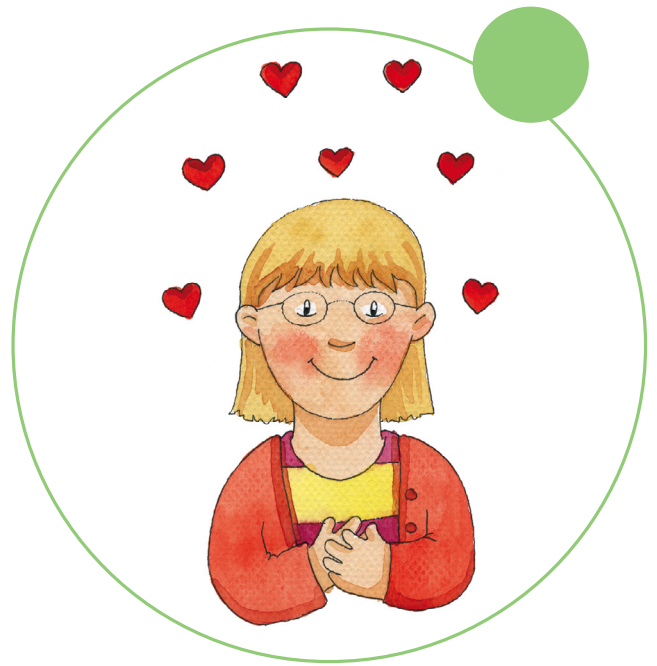
Päärnai tobddi lie viõus
da sij čuä'jte tobddjeez äävnallšeld.
Mättat päärna vuâmmšed
da priimmâd juõ'kknallšem tobddjid.
Mättat tobddjid nõõmid da muštâl,
što jiiijâs tobddjid vuäžž sårnnad.

Tobddi koll'je vaardâst,
pukin lij jiiijâs varddtoobd.
Tobddi vaajtâ'lle jee'res vuõ'jjin.
Juõ'kkkast lie jiiijâs tobddi.
Oummu vuäi'tte tobddâd seämma vue'jjest
samai jee'resnalla.
Nuu'bb tobddi ij vuei't mu'tted.

Lie määngnallšem tobddi.
Måtam tobddi tåbddje pue'rren,
nuu'bb tåbddje neu'rren.
Pukin tobddjin lie määinaz,
da puk tobddi lie lååvla.
Mättat päärnže, što tobddi, tuõivvi
da huõl vuäi'tte viikkâd tuâjaid.

Jiiijâs tobddjid vuäitt vaaikted.
Ko päärnaž mättai saa'nid,
koivui'm son vuäitt mainsted tobddji pirr,
su'st lij hiålpab vaaikted tobddjees.

Neu'rren tåbddje ouddmiårkkân kaadâšvuõtt,
cõujj, pe'ccel, maantõõttmõš,
pââll da õhttnažvuõtt.
Tõi pääi'k päärnaž muštâl,
mii lij hue'neld.
Kuvddâl da låâ'dd päärna.
Mättat päärna seännad tobddjid,
kook tåbddje neu'rren.
Mättat päärnže še kuånstid,
koivui'm son vuäitt â'lmmeed tobddjid
da rääuhtõõvvâd.
Pukid tobddjid ij taarbâž viõuseed,
tõid vuäitt ouddmiårkkân pu'rggeed liikummša.

Leigga činlmõõvmmõš kiõldlaž jurddjid
da tobddjid lij hääitlaž.

Mättat päärna nõõmted, vuâmmšed
da viõuseed miõttlõs tobddjid.
Pue'rren tåbddjeei tobddi lie
ouddmiårkkân

- rämm
- siõrr
- hää'skõõttmõš
- na'zvaanvuõtt
- tu'kkummuš
- õ'hte kuullmõõžž toobd
- spä'ssballašvuõtt
- staanvuõtt
- toobd tõ'st, što lij
rä'kstum da primum

Miõttlõs tobddi oou'dee tiõrvâsvuõd.

Mättat päärnže šiõgg naa'lid,
koivui'm son vuäitt čuä'jted na'zvaanvuõd
da miõlstõõvmmõõžž.
Maainâst tää'ssverddsânji
miõlstõõvmmõõžžâst
seämma le'be jee'res sooggbeälla,
sooggpeä'lest huõlkani.

3. Õöldâsvuõtt, šiõgg jâäll da jiõččtâbddd

*Lij šiõgg lee'd päärnaž! Leäm loommi!
Päärnaž tu'tkķad da seârr da tobdstâätt
nu'tt juõ'ķķ äšša, mii lij hää'sķ.*

Hoi'ddjummuš, trooccmõš da kuõsktummuš
ou'dee päärna šiõgg jiõččtâabd
da varddkoov.

Õöldâsvuõđâst naaudšummuš,
mâ'te siõrrheibbmõš da â'sķķummuš,
ou'dee päärna mättjummuž da pue'rrvââjjmõõžž.
Päärnaž vuäžž šiõgg miõl liikkummšest,
nuäkkmõõžžâst, laaugõõttmest da tõi'st,
što suu hoi'ddjet.
Poormõš, tissmõš
da pâškkmõš še po'hte täujja šiõgg miõl.
Miõttlõs varddkovv šâdd še,
ko päärnaž tobdstâätt jiijjâs va'rdde
da tâbddd naaudšummuž määngnallšem
kuõsktõõžžâst da tuejjummšest.

Staansõs õöldâsvuõtt da kuõsktõs
ou'dde päärnže saagg,
što suu priimât.
Kuõsktõs âlgg lee'd miõttlõs äšš,
tõt âlgg šõddâd pääkktää.
Päärna fyyslaž čuõžztummuš
da riõkkmõš lie hääitla päärnže.

Päärnaž âacc täujja naaudšummuž
še jiijjâs vaard kuõsktõõllmest,
mâ'te vuõpti kuõsktummmšest suõrmivui'm,
njuu'nn kuäivvmõõžžâst le'be
jiijjâs šõkknemneävvai kuõsktõõllmest.
Tõk lie normaal nää'l tobdstõõttâd
jiijjâs va'rdde, mākmen tõk tâbdddje.

Päärnast fe'rttai lee'd vuei'ttemvuõtt
tu'tkķeed maai'lm puki aaiceesvui'm
da puk vaardines.
Ohjjâd päärna äärv uu'dee'l,
ko son tobdstâätt jiijjâs va'rdde.
Juõ'ķķ päärnast lij vuõiggâdvuõtt tõižž,
što suu fi'ttjet
da son vuäžž äärv ouddmõõžž jiõččnes
da jiijjâs ouddnempââjstes,
nākmen ko son lij.
Päärna âānmõõžž vuālggsââ'jjen
lie päärna pue'rr da taarb.

4. Pirrõs da jee'res oummu

*Juõ'kknallšem nää'l da piârri.
Päärnaž teât da preemm,
što lie määngnallšem nää'l lee'd da jie'lled.*

Päärna jeä'le čââpp õhttvuõðâst
jiijjâs piârni'k'kivui'm.
Lij vääžnai, što juõ'k'k päärnaž
vuäitt kiõččlâ'stted piârrjes ärvvsi'žžen.

Naabri, ruåði da taurõõžži piârri še
vuäi'tte lee'd päärnaid õlddâz.
Päärnai miõlid keä'sse, måkam piârri
da põõrt vuäi'tte lee'd.
Päärna seä'rre täujja põrttsiõr
da jee'resnallšem vuõrâsoummi roolid.

Maainâst päärnže määngnallšem piârri pirr.
Va'lljed kovvkii'rjid da siõrid nu'tt,
što tõk čuä'jte määngnallšem piârrjid
da še seämma sooggpeä'l paarrõhttvuõð.
Čuä'jet, što šiõhtlõõðak jiõčč positiivlânji
määngnallšem jie'llemnaa'lid
da oumažkõskkvuõðid da priimak tõid.

Maainâst tää'ssärvsânji åumma da neezzan
jiõččvuõði, tuâjai da rooli pirr.
Sme'llkââ'tt päärnaid â'lmmeed jii'jjez
siõrin, tuâjain da roolkiõččlõddmõõžžin
naa'li- da rää'jtõõggitää,
koid õhtteet sooggbeälla.
Tuärjjad päärna pue'ttivuõð niõggõõzzid
huõlkani päärna sooggpeä'lest
le'be jee'res jiõččvuõðin.

Lââ'zzet päärna teâð tõ'st,
što lie määngnallšem
kulttuur, jie'llem-maall da kiõl.
Tõid vuäitt tobdstõõttâd ouddmiârkkân
laull'ji, siõri da kii'rji pääi'k.
Pei'vvpäi'k'ktaaurõõžž le'be škouultaaurõõžž
piârneķ še vuäitt mušttled päärnže
jiijjâs kulttuurâst.

Mättat päärnže puki oummui
ciistâst âännmõõžž,
tää'ssäärv da õõutverddsažvuõð.

5. Pue'rrvââjpmõš da tiõrvâsvuõtt

*Nuu'bb oummin staanâst.
Šiõgg kuõsktõs šõõddat
pue'rrvââjpmõõžž.*

Tiõrvâsvuõtt da staanvuõtt lie
vuõss-sâjjsaž ää'sš päärna jie'llmest.
Šiõgg kõskkvuõtt õõldâs vuõrâsoummid
suõjjad päärnaid määngnalla.
Uu'd päärnže ääi'j da kuvddâl suu.
Tååim nu'tt, što päärnast lij hiälp
mainsted tu'ne puki aa'sši pirr.
Jeä'l ni kuä'ss okknââ'tt päärna.
Suõjjâd päärna puki naa'livui'm
heä'mmõõzzâst da viõkkvää'ldest.
Älšmââ'tt suu raukkâd vie'kk
mõõn ää'sšest täättas.
Päärna pue'rrvââjpmõõžž oou'dad
pä'rnnvuõđ seksuaal'lažvuõđ
suõjjummuš da tuärjummuš.
Maainâst päärnže äävnallšeld da ääššlânji
aa'sši pirr, kook õhttne va'rdde.

Miõttlõs kuõsktõs da õõldâsvuõtt
lie vuâđđ päärna pue'rrvââjpmõ'sše.
Mättat päärnže tääidaid,
koivui'm son vuäitt suõjjeed jiijjâs.
Tõt o'nnast pue'rmõsân aarg vuõ'jjin,
teävõõttmõõžž, jähssmõõžž, vuâņgmõõžž
le'be põõssmõõžž õhttvuõđâst.
Seämmast vuäitak mušttled vuâkkõõzzid
da tääidaid,
kook õhttne õõldâsvuõ'tte da privattvuõ'tte.
Mättat päärna ââ'nned äärvast
jiijjâs da nuu'bbi oummi vaard.

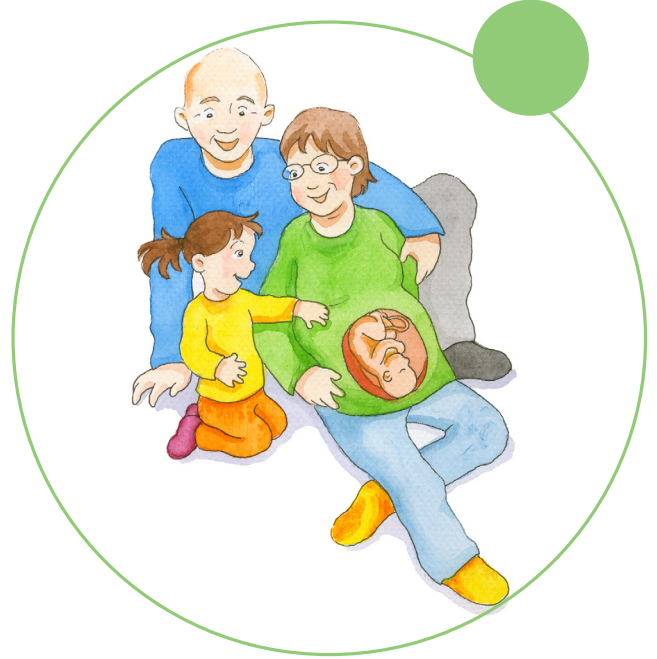
Mättat päärnže, mä'htt son vuäitt jeä'rded
šiõgg da neeu'res kuõsktõõzzid,
da mättat kuõsktummuž vuâkkõõzzid.
Kuõsktõs ij vuäžž tåbddjed neu'rren,
ij-ga tõt vuäžž lee'd peittäšš.
Ohjjâd päärna luõ'ttjed jiijjâs kiõččlâsttmõ'sše,
ââ'nned tõn äärvast da mušttled tõn.
Täävtõssân lij päärna toobd tõ'st,
što suu ââ'net äärvast da fi'ttjet
da što son kiõččlâstt, što son lij staanâst.

Päärnast vuäi'tte mâtmešt lee'd
seksuaal'lažvuõ'tte õhttnee oudldõõzz,
mâ'te pääkknallšem
jeällmõš le'be mue'kkõs.
Ââ'n huõl, što päärnaž vuäžž vie'kk.

Tobdstõõđ õõutsââ'jest päärnain netta
da te'lfoo'ne di siiskõõzzid da tååimaid,
koid päärnaž âân.
Ohjjâd päärna ââ'nned media vuõ'i'ggest.
Mušttât päärnže, što puk teätt
mediast ij leäkku pâi tuõtt.
Mušttâl še media âânnmõõžž riiskin
da ke'nnvõs jeällmõõžžâst mediast.

6. Šõkknem

*Mä'htt ommgaž jáudd čáujja?
Päärnaž lij teättvuâppai ooumžen
jeällmõõžž õmmsin.*

Päärnast lij vuõiggâdvuõtt kõõččâd pukin aa'sšin,
mõõk su'nne puä'tte miõ'lle.
Sme'llkââ'tt päärna kõõččâd
da va'stted päärna kõõččmõõžžid ääššlânji.
Päärnast lij pâi vuõiggâdvuõtt vuäžžad
šiõgg mätt'tõõzz da äjšmõ'tti vasttõõzzid,
kook suä'ppe suu ââ'kktässa.

Siõm päärnai miõlid keä'sse
puk ää'sš tää'sspeällsânji.
Pä'rnnpjárrijn piârri šornummuš
lij takai mainstemteema.
Jiijjâs le'be toobdâs piârrjest
vuei'tet vue'rdded siõ'me le'be šâdd siõmâž.
Mâtam päärna kâčče tõi'st tää'rķben,
nuu'bb päärnai miõl ä'sš ij nu'tt kie'zz.

Päärnai miõlid keäss tõi't,
mä'htt päärnaž vuäžž aalgâs,
mä'htt ommgaž mâänn čáujja
le'be mä'htt ommgaž puätt aalgas čââu'jest.
Mättat päärnže tuõttvuõđ meâldlânji,
õõutkeârddsaž saa'nivui'm,
mõõk lie vuârddmõš, vuõbdd le'be ommga domm.
Päärnže vuei'tet mainsted ommga siõmmân pirr,
koon taarbšet âummast da neezznest.

Vue'rddempââ'jj da šõddmõš piârrja
lij juõ'kk päärnže persoonlaž ä'sš.
Päärna â'lddpirrõõzzâst lie täujja päärna,
kook lie puättam piârrja jee'res nalla.
Lij vääžnai mainsted päärnže da
mätt'ted äärv uu'dee'l jee'resnallšem naa'li pirr,
mä'htt päärnaž vuäitt pue'tted piârrja.

Päärnže vuäitt mušttled õõutkeârdddsânji,
mä'htt ommga siõmmnid piijât õ'hte.
Päärnže vuäitt mušttled adoptiost,
på'cc-čuõlmmummšest,
škîâņkksiõmmnin da määņgnallšem piârrjin.
Päärnže vuäitt še kovveed jee'res naa'lid,
mä'htt ommgaž vuäitt šõddâd.

Päärna täujja seä'rre siõ'me vuârddmõõžž,
čáujjmõõžž da
päärna šõddmõõžž da hoi'ddjummuž.
Sme'llkââ'tt päärna ķiõtt'tõõllâd siõrrmõõžž
pääi'ķ pukid aa'sšid, mâid son lij mättjam.
Päärnai kovvķee'rj lie tä'st täujja šiõgg veä'ķķ.

7. Noorm da nää'l

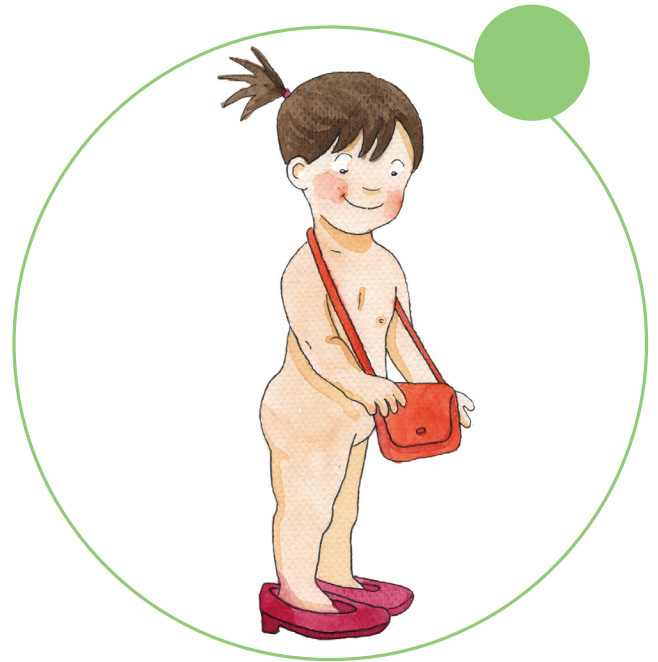
Mii suäpp da lij suävlaž?

Päärnaž harjttâll noormid da äärvaid.

Päärnaž mättai jeärrsi mainnsin, jionnsuõmâst
da kicstõõggin, mõõk ää'sš lie lååvla
da mõõk ää'sš jie leäkku lååvla.
Päärnaž mättai nääi't määngnallšem naa'lid,
kook ko'lle jiijjäs kulttuu're.
Täujja pärnaž še haa'lad tuejjeed da särnnad
aa'sšid, koid jeärraz â'ne kiõlddum.

Šiõgg sosiaal'laž täaid da nää'l
vie'kkte pärna o'nnsted
da täimmad nu'tt,
što jeärraz pre'mme suu.
Mättat pärna jälstõõttâd
jee'res vuõ'jgin suäppi nalla.
Pärna eman harjttâ'lle
jälstõõttâmvuâkkõõzzid
da suävlažvuõttvuâkkõõzzid,
tõnt ohjjâd pärna troozjee'l da ää'sšlânji.
Mušttâl pärnže šiõgg naa'lid,
kook õhttne päalljasvuõ'tte
da vaard kuõsktumša.
Mättat še ää'sšlaž va'rdde
da kolggsid õhttnei saa'nid.

Päärnaž vuâmmaš še, što jee'res piärrjin
le'be jee'res oummuin lie jee'resnallšem
vuâkkõõzz.
Mättat pärnže vuâkkõõzzid,
kook õhttne privattuõ'tte.
Mättat še õlmmâz da privaatt jeä'rdõõzz.
Mušttâl, što pukid kue'skše
seämma vuâkkõõzz huõlkani
sooggpeä'lest da jee'res jiõččvuõdin.
Kulttuur da âä'kk vuäi'tte kuuitâg vaaikted
tõõzz, vuäitt-a čuä'jtõõttâd peäutaa.

Maainâst pärnže jee'res kulttuuri
da âskldõõggi pirr, koivui'm pärnaž sâtt
šõddâd kuõsktõ'sse.
Mättat pärnže täaidaid toi'mmjed
jee'res pärnaivui'm da õhttsažkää'ddest
nu'tt, što son âân äärvast jeärrsid.
Mättat, što juõ'kk oumaž lij
jiijjäs õutstõõzz vuäzzlaž da ärvvsaž nõkmen.
Päärnaž kiččlâdd da mättai õutstõõzz
vuâkkõõzzid siõrrmen.

Tääim nu'tt, što ouu'dääk sooggpie'li tää'ssäärv.
Vie'kket pärna fi'ttjed da âä'nned äärvast
takai lää'dd kulttuurää'rb.
Tõt vuäitt šõddâd ouddmiârkkân
prää'znki vie'ttjummuž õhttvuõdâst
da nää'lpeâmm'mõõžž kuânstivui'm.
Ohjjâd pärna âä'nned äärvast jeärrsid,
hâ't-i see'st lie jee'res kiõll, kulttuur,
âskldõk le'be jie'llemkiõččmõš.

8. Vuõiggâdvuõđ

*Varddam kooll mu'nne!
Päärnže fe'rttai mušttled
suu vuõiggâdvuõđid
jiijjâs va'rdde da vie'kk kōõččmōšše.*

Päärnast lij vuõiggâdvuõtt tie'tted
vuõiggâdvuõđees pirr.
Su'st lij vuõiggâdvuõtt kōõččâd kōõččmōõžžid
pukin aa'sšin, seksuaal'lažvuõđâst še.
Uu'd päärnže teâđ seksuaal'lažvuõđâst
da vuõigg da ääššlaž vasttōõžžid
pukid kōõččmōõžžid.

Vää'ld vasttōõžžin lokku päärna ââ'jj.
Päärnast lij vuõiggâdvuõtt mättjed ââ'nned
suâvlaž saa'nid, vuõiggâdvuõtt mainsted puki
aa'sši pirr di â'lmmeed taarbees da tuõivvjees.

Juõ'kk päärnaž lij jiijjâsnallšem
da ärvvsaž sami nâkmen ko son lij.
Juõ'kk päärnast lij vuõiggâdvuõtt tōõzz,
što suu kuvddlet, suu vuei'net,
suu vää'ldet lokku da suu fi'ttjet.
Päärnast lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad äärv
ouddmōõžž huõlkani
sooggpeä'lest le'be tō'st,
mä'htt son kiõččlâstt jiijjâs sooggpeä'l.
Päärnast lij še vuõiggâdvuõtt siõrrâd
da kiččlōddâd jee'res sooggpie'llroolid.

Päärnast lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad staan,
tuärjjōõzz da suõjjummuž.
Su'st lij vuõiggâdvuõtt privattvuõ'tte
di staansōs õöldâsvuõ'tte.
Su'st lij vuõiggâdvuõtt tobdstōõttâd jiijjâs
va'rdde.

Tää'rkes päärna vuõiggâdvuõtt lij
vuäžžad ouddned jiijjâs vue'jj mie'ldd
hääit- da heämmōõzztää.
Päärnast lij vuõiggâdvuõtt ouddned nu'tt,
što son ij jooud mie'ldd toi'mmjummsa,
kää'tt ij va'stted suu ââ'kkää'zz.
Päärnast lij vuõiggâdvuõtt vuäžžad suõjjummuž
seksuaal'laž viõkkvää'ldest da neu'rnummšin.
Päärnast lij vuõiggâdvuõtt tu'mmjed
jiijjâs vaardâst da mättjed staantääidaid.

Päärnast lij še vuõiggâdvuõtt vuässōõttâd
tu'mmjemtuõjju, kää'tt kuâskk suu.

Päärnai vuõiggâdvuõdi suåppmõõžž (ÕM 1989)
tää'rkmo's artikla varddtoobdpeåmm'mõ'sše lie:

2: Åå'n muu vuõiggvuõdmeåldlånji,
6: Måttat mu'nne oðð aa'sšid,
20: Åå'n mu'st huõl,
34: Tu'mmjam vaardstan.

Seksuaalvuõiggâdvuõdi čõõdtõõzzâst (WAS 1999) e'tkķeet
vuõiggâdvuõd tu'tkķuum tiõttu seksuaal'lažvuõðâst
da vuõiggâdvuõd ka'tti seksuaalpeåmm'mõ'sše.
WHO meå'rtõõli tää'rkben päärnai seksuaalvuõiggâdvuõðid ee'jj 2010.

Väestöliitto

SámiSoster ry